

Probáld Ferenc:

Determinizmus-viták a földrajztudományban

(In.: Sikos T. T. – Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben*, 331-343. *Dialóg Campus* 2016)

„A földrajzi környezet és a társadalom viszonyának megítélésében hajlamosak vagyunk a túlzásra.”

(Enyedi György, 1972, 299)

1. A tudományos vitákról

A geográfia legnagyobb hatású kortárs történésze, Livingstone (1992) fő művének címében azt írja: a földrajztudomány *vitatott vállalkozás* („contested enterprise”). Valóban: a mai geográfia *támadások és belső viták* közepette alakult ki, s művelőinek közössége a benne megtestesülő hagyományt a társadalom igényei szerint változó keretek közt, meg-megújuló vitákon keresztül viszi tovább. Tudományunk történetét – amióta a 19. század második felében intézményesült formában megjelent – végigkísérte a törekvés a kutatás *céljának, fókuszának* megállapítására, valamint a szomszédos szakterületekhez fűződő viszonyának tisztázására. Az ezzel kapcsolatos viták a *tudomány fogalmának és tagolódásának képlékeny volta* miatt időről időre fellángoltak, amint a társadalmi háttér változása és a módszerek, technikák fejlődése nyomán a földrajzi kutatás előtt új utak nyíltak s új irányok tárultak fel; ez ugyanis – egy vagy két ízben – éles paradigmaváltással, gyakrabban a belső arányok eltolódásával járt.¹

Egy-egy tudományszak magvának keresését, belső szerkezetének elemzését sokan meddő köldöknézésnek tartják (Livingstone 1992, 28, Gregory 2009, 287-288). Helyesebb azonban a tudományelméleti vitákra a szakma *önvizsgálatának* előreívó eszközeként² tekinteni (Castree et al. 2005, 2-3). Ez módot adhat arra, hogy egy-egy szakág különböző, egymástól távol eső részterületein dolgozó közösségek megismerjék és megértsék egymás felfogását, elképzeléseit s munkáit, sőt talán közös célokat, követendő irányokat is meghatározzanak. Különösen fontos lenne mindez a földrajzhoz hasonló, határtalanul szerteágazó diszciplinák esetében. A szaktudományi terrénok és kompetenciák világos – bár nyilván nem örök érvényű – kijelölése persze nehezen fér össze a posztmodern gondolkodással. Hatása iránt lehetnek kétségek, a szakma tennivalóin való töprengés mégsem mellőzhető. Hogyan is lehetne a célok, feladatok meghatározása nélkül értelmes képzési programokat indítani, hiteles kutatási projekteket felvázolni, vagy a tudományos közösség körében egy-egy szakterület létjogosultságát igazolni? Amint Seneca írta: *Semmilyen szél nem jó annak, aki nem tudja, melyik kikötő felé tart.*

Nyitott kérdés persze, hogy a gondolatébresztő vita, a vélemények ütközése komoly hatással jár-e, avagy a tudomány ettől függetlenül, spontán módon halad tovább az idő sodrában. Castree és Gregory (2012, 89) szerint „nincs értelme megszabni a jövőben követendő útírányt, mert – úgy véljük, szerencsére – nem áll rendelkezésre eszköz a hajó kormányzására.”

A földrajzban lezajlott tudományos viták során gyakori volt, hogy a szemben álló felek az ismeretelmélet komplementer fogalompárjait (pl. általános-specifikus, nomotetikus-idiografikus, induktív-deduktív, analitikus-szintetikus) egymást kizárónak tekintették, és rendszerint az egyik vagy a másik szélsőség mellett törtek lándzsát (Hanson 1999). Akad e viták között néhány, amely – megoldatlanul vagy megoldhatatlanul – végigkísérte

¹ Egy-egy új nézőpont – olykor csak divat – felbukkanását újabban szívesen nevezik némi túlzással „fordulatnak” („turn”).

² A hazai földrajztudományban az ilyen típusú viták legszebb példája volt az az eszmecsere, amely Beluszky Pál (1989) „magánjelentése” nyomán a Tét hasábjain bontakozott ki.

szakterületünk utóbbi másfél százados történetét³. De vannak olyanok is, amelyek rövid idő alatt éles irány- vagy szemléletváltást idéztek elő a geográfiai gondolkodásban. Ezek közé tartozik a disputa, amely a földrajz egyik alapvető tudományelméleti kérdése, a természeti környezet és a társadalom viszonyának értelmezése körül zajlik, s amelynek főbb fordulóit az egymással ütköző vélemények tükrében igyekszünk a következőkben áttekinteni. Nagyvonalú *vázlatunkhoz* a régi (pre-internetkori) és az új szakirodalomból, a tudományszak neves teoretikusaitól származó – kétségkívül szubjektív módon kiválasztott – idézetek szolgálnak vezérfonalként.

2. Természet és társadalom kapcsolata: eltérő nézetek

A 19. század második felében – amikor a Humboldt-i egyetemes földtudomány részeire bomlott – a belőle kiváló, kikristályosodó geográfia legnagyobb hatású gondolkodói – más-más megfogalmazásban ugyan – *természet és társadalom kapcsolatának* vizsgálatát állították a középpontba. Az Angliában Halford Mackinder (1887) által meghirdetett program a földrajz központi feladatát a társadalmi keretek között élő ember és a helyről-helyre változó (természeti) környezet közötti kölcsönhatások feltárásában jelölte meg. Ebből ered a geográfia máig élő legnagyszerűbb hagyománya, de egyben legproblematiszababb törekvése: *hidat képezni a természet- és társadalomtudományok között*. Ez a célkitűzés hamar visszhangra talált mind az amerikai, mind az európai földrajztudományban, és a 20. század első felének hazai geográfusai is e kettős kötődés, kapcsolattudományi szerepkör mellett tettek hitet.

Friedrich Ratzel az emberföldrajz (Anthropogeographie, 1882/1887) életre hívásával azokat a társadalmi jelenségeket és folyamatokat igyekezett rendszerezni és áttekinteni, amelyekben a természet meghatározó (determinisztikus) befolyását vélte felfedezni. Ezeknek körét igen tágan értelmezte, a környezeti hatásokat pedig – a korabeli ismereteknek megfelelően – erősen túlbecsülte; emiatt tekintik őt a Ritter és Montesquieu művein keresztül az ókori gyökerekig visszakövethető *földrajzi determinizmus* első modern képviselőjének. A kölcsönhatás másik oldala, az emberi tevékenységnek a környezetre gyakorolt hatása a 19. század második felétől – Marsh, majd a századforduló után Schlüter és Brunhes munkássága nyomán – szintén az emberföldrajz vizsgálódásának körébe került.

A *földrajzi determinizmus* (az angol nyelvű szakirodalomban environmental determinism, gyakran egyszerűen csak environmentalism) „olyan okfejtés, amely szerint *a társadalom és a kultúra jellege* környezetének természeti sajátágaival magyarázható” (Gregory et al. 2009, 196-197). Más definíció szerint „földrajzelméleti irányzat, amely azt állítja, hogy a *természeti környezet* (természetföldrajzi adottságok, pl. a fekvés) döntően befolyásolja, sőt egyenesen determinálja (= meghatározza) a társadalom fejlődését, az egyes kultúrák fejlettségi szintjét” (Kovács 2001, 54-55). Felfogás kérdése persze, hogy milyen mértékű és a társadalmi jelenségek milyen széles körében megnyilvánuló hatás számít „döntőnek”. A determinizmus különböző árnyalatai különböztethetők meg aszerint is, hogy az egyes szerzők a természeti környezet *közvetlen* vagy *közvetett* befolyását tételezték-e fel. A determinizmus ellenpólusaként feltűnt a színen a természeti hatásokat semmibe vevő *társadalmi, illetőleg kulturális vagy gazdasági determinizmus* (a hazai szakirodalomban megszokott kifejezéssel: *földrajzi nihilizmus*) is. .

Az emberföldrajz ratzeli iskolájától eltérően a francia Vidal de la Blache és követői – elvetve Ratzel túlzó általánosításait – a regionális kutatásokra, az egyes tájak alapos vizsgálatára helyezték a hangsúlyt, és a determinizmussal a *posszibilizmust* állították szembe. Ebben a felfogásban a természet nem kényszerítő erőként jelenik meg, hanem sokkal inkább lehetőségek tárháza, és az életforma, a kultúra, illetőleg a technika fejlettségétől függ, hogy ebből az aktív fél – a társadalom – mit miként hasznosít, valamint hogyan hat vissza

³ Ilyen például a specializáció üdvös vagy káros voltáról, a geográfia illetékességi körének kiterjesztéséről vagy szűkebbre vonásáról folyó diskurzus.

környezetére. A természeti tényezőknek a társadalmi-gazdasági fejlődésre gyakorolt befolyása tehát tér- és időspecifikus. A Vidal de la Blache nyomdokain járó Annales-iskola kiváló történészeinek (pl. Febvre, Ladurie, Braudel) lényeges szerepük volt abban, hogy a természeti környezet és az emberi társadalom kapcsolatrendszerét a történettudomány számos művelője bevonta elemzésébe a 20. század második felében is, amikor ez a téma a földrajz érdeklődési köréből teljesen kiszorult.

A 20. század első évtizedeiben a fent említett három nézet vitái kísérték a nemzetközi földrajztudomány fejlődését, ami tükröződött a vezető magyar geográfusok eltérő álláspontjaiban is (Hajdú, 2007). A hazai emberföldrajzot megalapító Czirbusz Géza (1912, 77) élesen bírálta az általa „földrajzi fatalizmusnak” nevezett ratzeli determinista felfogást. „Midőn a szociológiai tünetényeket s az ember szellemi megnyilatkozásait a Föld physicumából, a természeti törvényekkel magyarázzák [...] azonnal előáll a geographia materializmusa az ő kikerülhetetlen fatalizmusával együtt.”- írta. Szerinte (1911, 15) „a felület geográfiai viszonyainak hasznosítása az emberen múlik, az ő intelligenciájától és cselekvési erejétől függ, nem a plasztika előnyeitől vagy hátráltató akadályaitól.” Czirbusz nézeteit inkább possibilistának tekinthetjük, bár hajlott a természeti hatások semmibe vétele vagy lebecsülése felé. A természetföldrajz kiemelkedő személyisége, Cholnoky Jenő viszont – különösen idősebb korában – egyértelműen determinista álláspontot képviselt. Szekfű Gyulával vitatkozva a következőket írta: „A földrajzi együttesnek igenis *döntő jelentősége* (kiemelés: P. F.) van az ember életében és ennek következtében történelmében is.” „Az emberi akarat csak jelentéktelen tényező, a fő az a kényszer, amivel a földrajzi együttes irányítja a történelmet” (Cholnoky 1942, 95-96).

A magyar emberföldrajz kiemelkedő személyiségei közül a környezet és a társadalom, a táj és az ember kapcsolatát valószínűleg Mendöl Tibor (1932, 48, kiemelés: P. F.) látta a legárnyaltabban, amikor így írt: „A földrajzot [...] épen az érdekli, amit a *legkevésbé ismerünk pontosan*, hogy a szellemi élet mely területei milyen mértékben és milyen miliőadottságokkal állanak vonatkozásban.” A miliő azonban, amelyhez a népek „testileg-lelkileg, társadalmukban, anyagi és szellemi kultúrájukban hozzáidomultak” (u. o. 75) nem pusztán a természeti tájjelemléket jelenti, hanem részét képezik az „adott gazdasági, kulturális, társadalmi és népi keretek” is (u. o. 6), ráadásul korunkban az ily tágan értelmezett miliő „fiziológiai és lelki formáló ereje” csak „megszűrve, módosított formában” érezhető (u.o. 36).

Hézser Aurél (1935, 317) szerint „a népek sorsát nemcsak egyéni sajátosságaik és a különböző történelmi befolyások, hanem hazájuk, földjük földrajzi adottságai is irányítják és meghatározzák.” Példaként említi, hogy a brit kivándorlók az eltérő ausztráliai és az észak-amerikai környezeti feltételek közepette más-más „embertípussá” váltak. Egy későbbi írásában (Hézser 1939, 160-161) rámutatott, hogy „még ugyanaz a nép is a műveltség különböző fokán másként hat vissza környezetére”. A környezetnek a testi és lelki alkatra gyakorolt befolyását illetően itt már nagyfokú óvatosságra intett, ám pl. a trópusoknak a szellemi képességek fejlődésére gyakorolt kedvezőtlen hatását tényként fogadta el.

Prinz Gyula (1942, 128) szerint az élettérnek a vérmérsékletre gyakorolt hatása nehezen igazolható. A kutatás bizonytalanságaival kapcsolatban Prinz (u. o. 171, kiemelés: P. F.) így fogalmazott: „A népesség földrajzi hatások alatt történt kiformálásához a fajt, nyelvet és vallást sem a legkönnyebb vizsgálat alá vonni *száz más tényező közül*. [...] A műveltségi alkatot még sokkal bonyolultabb kihámozni.” Rónai András (1948, 7) a különböző földrajzi környezetben élő emberfajták, rasszok eltérő szellemi tulajdonságairól írva nem foglalt állást a megfigyelések és általánosítások helyességéről, csupán annyit jegyzett meg: az erre vonatkozó meggyőződés a mai napig tartja magát.

„Táj és faj” szimbiózisának Teleki-féle tétele nyomán Fodor Ferenc a természeti tényezők hatókörét rendkívül szélesnek, úgyszólván egyetemesnek tekintette. Szerinte az államnak végeredményben *összes funkciói* „a haza földjének földrajzi sajátágaiban

gyökereznek.” (1946, 4). A hazaépítés során a természeti viszonyokba történő emberi beavatkozásnak, valamint a „felszíni kényszerhez” történő alkalmazkodásnak a vizsgálata az a szempont, amellyel Fodor saját felfogását a „geográfiai fatalizmustól”, vagyis az egyoldalú, szélsőséges determinizmustól elhatárolni vélte. Az embernek a tájra gyakorolt hatásai szerinte könnyen felismerhetők, viszont „a táj ráhatása az emberre már sokkal bonyolultabb és rejtelmesebb módon történik. Általában igen hibás dolog azt vélni, hogy valamely földrajzi ténynek közvetlen következményei vannak a nép lelkiségére” (u.o. 200), mivel ezek közvetett úton, hosszú oksági soron át és csak hosszú idő alatt érvényesülnek. A tájhatások módjának ilyen, árnyaltabb megfogalmazásával szemben Fodor az idő tengelyén messze kitágította a természeti determinációk körét. Kiindulópontja a művének bevezetője elé illesztett „vezérlő gondolat”: *„Egy nemzet nem csak a maga történelmi, hanem földrajzi múltját is mindvégig magával hordozza.”* Szerinte „kétségtelen, hogy a magyarság lovas-nomád életmódjának nyomai ma is megvannak a nemzetben, még politikai magatartásában is.” (u.o. 9). A „nemzet lelkületének” kialakulásában így végső soron az őshazák és a Kárpát-medence kettős tájhatása együttesen érvényesül.

A fentiekből kitűnik, hogy a hazai emberföldrajz képviselői – Fodor kivételével – igen visszafogottan szóltak a 20. század első felében divatos témának számító „nemzeti karakter” esetleges földrajzi gyökereiről. Ugyanekkor az Amerikai Egyesült Államokban a Ratzel-tanítvány Semple és Huntington a legszélsőségebb determinizmust fél évszázadra az emberföldrajz vezető elméletévé tették, széles körben népszerűsítették, és a politikai gondolkodás körébe is beemelték. A rasszizmus és eugenika ideológusaként is fellépő Huntington (1922, 16, 17) szerint pl. „a földrajzi feltételek gyakran közvetlen hatást fejtenek ki a művészetre, a vallásra, a kormányzatra, az oktatásra és a civilizáció egyéb mozzanataira.” „Amit mi egy rassz vagy nemzet karakterének nevezünk, s amin mi gyakran rátermettséget ('efficiency') értünk, jelentős részben a földrajzi környezet függvénye”. Különös fontosságot tulajdonított az éghajlatnak; ezzel magyarázta ugyanis az észak-atlanti térség nemzeteinek gazdasági és kulturális fölényét. A trópusokon viszont „az éghajlat az egyik fő oka a sok országban eluralkodó tunyaságnak, erkölcstelenségnek, becstelenségnek, akaratgyengeségnek és tudatlanságnak” (Huntington 1915, 294).

A szovjet geográfiában ugyan kezdetben a determinizmus és a posszibilizmus is jelen volt, ám ezek helyébe utóbb a Sztálin által lefektetett, marxi gyökerű dogma lépett, amely az 1960-as évek végéig hazai egyetemi földrajztankönyveinkben is szinte változatlan megfogalmazásban szerepelt. A szovjet diktátor – nevét a geográfia történetébe is bevésve – a következőket írta: „Elvitathatatlan, hogy a földrajzi környezet a társadalom fejlődésének egyik állandó és szükségszerű feltétele, és hogy az természetesen befolyást gyakorol a társadalom fejlődésére – gyorsítja vagy lassítja a társadalom fejlődésének menetét. Befolyása azonban nem döntő, mert a társadalom változása és fejlődése hasonlíthatatlanul gyorsabban megy végbe, mint a földrajzi környezet változása és fejlődése.” (Sztálin 1950, 648-849). Ez az álláspont – a közkeletű vélekedéssel szemben – nem tekinthető szélsőségesen földrajzi nihilistának, még akár az egyenlőtlen gazdasági fejlődés determinista magyarázatát is ki lehetne olvasni belőle. Ám a sztálini ideológia a maga egészében egyértelműen a társadalmi-gazdasági meghatározottság, a termelési mód abszolút prioritásának talaján állt. A kommunizmus építésének szovjet gyakorlatában gyakran semmibe vették a természeti adottságokat, és mit sem törődtek a környezeti károkkal. A propaganda szintjén a természet szinte csak a „leigázás”, a „legyőzés”, a „radikális átalakítás” tárgyaként jelent meg, az emberi tevékenység negatív hatásait pedig kizárólag a kapitalizmussal összefüggésben lehetett szóba hozni.

3. Természet és társadalom kapcsolata: a közöny korszaka

A 20. század derekán nemcsak a Szovjetunió, hanem a technika mindenhatóságának bűvkörében élő „nyugati” társadalmak geográfiája se tartotta már érdemesnek, hogy a természeti hatásokkal vagy éppen korlátokkal foglalkozzon. A Huntington-féle determinizmus végképp hitelét veszítette, és parázs viták nélkül tűnt el a süllyesztőben. Mint a Berkeley-i kultúrtáj-földrajzi iskolához tartozó Rostlund (id. Agnew és Livingstone 2011, 376) találón megjegyezte: a determinizmust nem cáfolták, csak elvetették („Environmentalism was not disproved, only disapproved.”)⁴ A ratzeli politikai geográfia fattyúhajtásaként kifejlődött náci geopolitika és élettér-elmélet Európában is bizalmatlanságot szült bármiféle földrajzi determinizmussal szemben. Mindezt betetőzte az 1950-es években az Egyesült Államokból kiinduló, majd egy évtized múltán Európában is diadalmaskodó paradigmaváltás, amely a térbeliséget emelte a földrajz kizárólagos princípiumává. Az új paradigma (a „spatializmus”) az 1950-es és 1960-as években lefolyt nagy viták nyomán a tájak, régiók egyediségét hangsúlyozó, s azok komplex jellemzését célnak tekintő földrajzi hagyomány ellenében, azt tudománytalannak bélyegezve vált negyedszázadra egyeduralkodóvá (részletesebben ld. Probáld 1995). Csakhogy amint arra pl. Castree (2005, 76) is rámutat, a tudományosságnak nincsenek és nem is voltak minden szakterületre alkalmazható egyetemes kritériumai. Utólag megállapíthatjuk: a tértudományi irányzat egy kirekesztő, szűken értelmezett tudomány-eszmény jegyében eleget tett ugyan a geográfia iránti aktuális társadalmi elvárásoknak, viszont gátjává lett a *jövőbe mutató kihívások* felismerésének.

A természet- és társadalomföldrajz szétszodródása, valamint a pozitivista alapon álló, a mennyiségi módszereket abszolutizáló tértudományi paradigma monopolhelyzete a '60-as évektől végképp a geográfia peremére szorította ember és környezet, természet és társadalom kapcsolatának kutatását. A kvantitatív forradalom során „a természetet kiűzték a földrajzból” (Hanson 1999, 143)⁵. Nem változtatott ezen a spatializmus alkonyát követő posztparadigmatikus állapot, a különféle ismeretelméleti irányzatok gyors térnyerése a geográfiában, „az 'izmusok' és 'ológiaiak' nagy harsonaszóval kísért káprázatos bevonulása” sem (Castree és Gregory 2012, 16). A domináns helyzetben lévő társadalomföldrajz „denaturalizálódásával” párhuzamosan a természetföldrajz „de-szocializálódott”, azaz vajmi kevés érdeklődést tanúsított az emberi tevékenység hatásai iránt. Emiatt az 1960-as évektől kibontakozó környezetvédő mozgalmakban se vállalt érdemi szerepet (Castree és Gregory 2012, 70). Az 1970-es évek elején a környezeti világválságot reflektorfénybe állító, nagy hatású, sok tekintetben földrajzi tartalmú művek – pl. a Római Klub számára készült jelentések – szerzői ökológusok, mérnökök, rendszerelemzők voltak; még véletlenül se akadt közöttük geográfus.

Hazánkban az ideológiai béklyók lazulása nyomán a földrajzi környezet és a társadalmi fejlődés kölcsönhatásának témáját Enyedi György (1972) elemző tanulmánya „kiemelkedően fontos kutatási területként” hozta vissza a geográfia érdeklődési körébe. „Nagy földrajzi régiókban – akár kontinensnyi vagy kontinensrésznnyi méretekben – a társadalom fejlődésének üteme, iránya, a gazdaság térszerkezete a földrajzi környezet hatása alatt alakul” – írta, s világította meg többek között Kelet-Közép-Európa sajátos, megkésett tőkés fejlődésének példáján (Enyedi, 1972, 294-295). Vitatta azt a tételt is, hogy a földrajzi környezet jelentősége mindig és mindenütt csökkenőben lenne. Rámutatott, hogy „a földrajzi környezet együtt változik a társadalommal; nem természeti kategória csupán, hanem

⁴ A Stanford Egyetem kortárs történész-földrajzosa szerint így „a geográfusok szembefordultak elődeikkel, és elvágták tulajdon gyökereiket.” (Lewis 2011).

⁵ Az idézet értelemszerűen a társadalomföldrajzra vonatkozik.

társadalmi kategória is: a társadalmasított természet.” (u.o.297). Végkövetkeztetése: „a földrajzi környezet ’fontos’ szerepe tág határok között értelmezendő.”⁶

Enyedi józan, posszibilista alapvetésű írása azonban az 1970-es években, sőt talán azóta sem jelenhetett volna meg „nyugati”, különösen amerikai földrajzi folyóiratban. Ott ugyanis – a determinista szélsőség visszahatásaként – a fentiekhez hasonló gondolatok kifejtése, a természeti hatások tágabb összefüggésbe helyezése hosszú évtizedeken át „tabunak” (Harden 2012, 745), átok és utálat tárgyának („anathema”, Sluyter 2003, 816), „intellektuális bűnnek” (Lewis 2011) számított. Ám a tilalomfák nem szoktak hasznára válni annak a tudománynak, amely állította őket.

Nagyjából 1970-re vált nyilvánvalóvá a környezeti világválság és az, hogy történeti mércével rendkívül gyorsnak ígérkező antropogén klímaváltozás küszöbén állunk; mindez pedig nem lesz közömbös az emberiség jövője szempontjából. Hogy a változó éghajlati feltételek miatt hol és milyen hatásokkal kell számolni, miként lehet ezeket megelőzni vagy enyhíteni, az hamarosan szerves részévé vált a multidiszciplináris jellegű tudományos diskurzusnak. A vizsgálati módszerek fejlődése folytán egyre részletesebben sikerült megismerni a múlt éghajlatváltozásait is. A klíma-determinizmus – lett légyen szó múltból vagy jövőről – határozottan divatba jött, ami néha egészen szélsőséges nézeteknek is tápot adott.⁷

A globális változások tanulmányozásába, az emberi tevékenység különböző (pl. geomorfológiai, tájökológiai) hatásainak vizsgálatába fokozatosan bekapcsolódtak a természetföldrajz művelői is. A geoszféraikat egységes rendszerbe fogó anyag- és energiaáramlások feltárásában azonban nem volt úttörő szerepük, sőt az elődeik által megálmodott és a 20. század végére valóban kirajzolódó *nagy ívű szintézis* lehetőségére is alig figyeltek (ld. pl. Gábris és Szabó 2013). Ezért jóformán tőlük függetlenül, igen csekély részvételükkel (Pitman 2005) jött létre az új, multidiszciplináris jellegű, *rendszer szemléletű földtudomány* (earth system science).

4. Viták az új földrajzi determinizmusról

Az emberföldrajz egykor középponti, majd dőre módon mellőzött témáját, a természet és a társadalom kapcsolatainak tanulmányozását a 20. század végén a világ néhány vezető közgazdásza is „fölfedezte”. Újból fölmerült a régi kérdés, milyen szerepet játszottak a természeti feltételek abban, hogy egyes földrészek, országok sikeresek lettek, mások pedig elszegényedtek (Landes 1998). A 90-es években elvégzett vizsgálatok arra utaltak, hogy a gazdasági növekedés országok közötti eltérései csak 75-80%-ban magyarázhatók a tőke és a humán tőke felhalmozásának, valamint a természetes szaporodásnak a különbségeivel. A további tényezők közül egyes közgazdászok főként az intézményeknek, mások a gazdaságpolitikának, megint mások a természeti adottságoknak tulajdonítottak nagyobb jelentőséget (Ahlfeld et al. 2005).. Krugman (1998, 24) kiemelte a természeti feltételek döntő szerepét az önmagukat erősítő agglomerációs folyamatok „kristályosodási magvainak” létrejöttében. Hangsúlyozta, hogy: „a földrajzi tényezők kulcsfontosságúak a fejlődésben”, és sürgette e téren a további vizsgálatokat (u. o. 28). A Harvard tekintélyes kutatói, Gallup, Sachs és Mellinger (1999) beható empirikus elemzés tárgyává tették, miként függ össze a „geográfia” – azaz számos különféle természeti adottság – a népsűrűséggel és a gazdasági fejlődéssel, hogyan befolyásolják természeti tényezők az egyes államok gazdaságpolitikáját, és milyen következtetések vonhatók le ebből a fejlesztési politika számára. Úgy találták, hogy

⁶ Enyedi elméleti tanulmánya után hazánkban a kérdéskör első tudományos igényű összefoglalása (Katona, 1974) szintén geográfus szerzőtől származott, de ezt követően a téma a magyar földrajztudományban még évtizedekig nem kapott jelentőségének megfelelő súlyt

⁷ A kultúrtörténész Behringer (2007/2010) az ókortól kezdve szinte minden történelmi fordulat háttérében az éghajlat ingadozását sejteti, és pl. a „kis jégkorszak” pszichológiai hatásával magyarázza a boszorkánypereket.

a tengerpartok vagy hajózható folyók közelsége előnyös, viszont a partoktól való nagy távolság a szállítási költségek folytán, a trópusi környezet pedig főként a mezőgazdaság rossz adottságai és az elterjedt járványok következtében hátrányos a fejlődés szempontjából. Ezek a megállapítások nem meglepők; újdonságukat inkább a nagy nemzetközi statisztikai anyagra támaszkodó keresztmetszeti regressziós vizsgálatok és a fejlődési ütemig vezető oksági láncok felfejtése adta. Gallup et al. (2009) kutatásaik fontos előzményei között említik Jared Diamond (1997/1999) könyvét, amely az „új földrajzi determinizmus” emblematikus műveként a geográfiai folyóiratokban hosszan tovagyűrűző vitát kavart.

Miért az európai civilizáció hódította meg a világot, miért nem másként, netán fordítva történt? Miért fejlődött a technológia az egyes földrészekben oly eltérő mértékben? Mi a modern világra jellemző óriási hatalmi és jövedelmi különbségek eredendő oka? – Az evolúcióbíró Diamond (1997/1999) a világtörténelem alakulásának eme alapvető kérdéseire keresett választ. A kitűnően megírt s ezért a bestseller listák élére kerülő, Pulitzer-díjas művében Diamond élesen elhatárolódott mindenféle rasszizmustól⁸, valamint a Huntington-féle primitív éghajlati determinizmustól. Nagyszabású elméletét a régészet, a nyelvészet, a biogeográfia és a történettudomány legújabb eredményeire építette. Eszerint a történelem ismert alakulásának „végső okait” – amelyek a technika és a kultúra számos áttételén keresztül, közvetve fejtették ki hatásukat – olyan természeti tényezőkben találjuk meg, mint az egyes földrészekben őshonos, nemesítésre, ill. házasításra alkalmas növény- és állatfajok választéka⁹, továbbá a különböző újítások, műszaki és kulturális vívmányok terjedésének, valamint a népességmozgásoknak kontinensenként eltérő domborzati és éghajlati feltételei. Mindez azonban Diamond felfogása szerint se zárja ki teljesen a véletlenek vagy egyes személyiségek – jobbra kisebb időléptékű – szerepét.

A klimatológusok, történészek és közgazdászok természeti hatásokra vonatkozó kutatásai a társadalomföldrajz főáramát sokáig hidegen hagyták, Diamond munkájának óriási sikere nyomán viszont rendkívül heves, ám meglehetősen egyoldalú és elhúzódozó vita robbant ki – főként az angol-amerikai – geográfiában¹⁰. Ennek hangadói (Blaut 1999, Merrett 2003, Sluyter 2003, Judkins et al. 2008, Radcliffe et al. 2010) rámutattak ugyan a Diamond elméletében fellelhető különböző fajsúlyú tárgyi tévedésekre, ám nyilvánvalóvá tették, hogy céljuk nem a bírált teória egyes tételeinek cáfolata, hanem a természeti hatásokkal számot vető mindenféle társadalomföldrajzi és –történeti kutatás merev elutasítása. Ennek indokairól azonban az „eurocentrizmus” obligát fölemlítésén, valamint a neoliberális ideológiai háttérre¹¹ és az esetleges negatív politikai következményekre való homályos utaláson túl semmiféle észszerű magyarázattal nem szolgáltak. Versengtek viszont Diamond és az általa (is) képviselt „új földrajzi determinizmus” becsúszásában. Szerintük Diamond műve „rossz tudomány” (Blaut 1999, 403), „veszélyes könyv”, „intellektuális kártétel”, röviden „szemét” („junk science”, Sluyter 2003, 814). A neomarxista Harvey (2011, 12) fölényesen jegyzi meg: Sachs és Diamond „a természetföldrajzi determinizmus elcsúszott verziójával háznak”. Judkins et al. (2008, 19) és Blaut (1999, 407) egyébként semmi különbséget nem látnak a determinista és possibilista felfogás között, mindkettő ugyanúgy elvetendő. A determinizmus fogalmát pedig a lehető legtágabban értelmezik, vagyis szerintük ezt a tényállást nem csupán

⁸ Ebbeli igyekezetében Diamond – paradox módon – oly messzire megy, hogy az új-guineai bennszülötteknek az európaiakét *genetikailag* felülmúló értelmi képességeket tulajdonít (1997, 21).

⁹ A Diamond által számba vett tényezők önmagukban véve nem újak. Pl. már Ratzel (1887, 437) foglalkozott azzal, „mint függ a különböző földrészek művelésre-valósága attól, hogy mennyire vannak megáldva hasznos növényekkel és állatokkal.”

¹⁰ Az éles kritikák a könyv megjelenése után öt évvel, Diamondnak az UCLA földrajzprofesszorává történt kinevezése (2002) nyomán megsokasodtak, ami a „kívülről jött” sikeres és népszerű polihisztor iránt érzett irigység szerepére vall.

¹¹ Sluyter szerint az új földrajzi determinizmus – a hitelét veszített rasszizmus pótlékaként – a gazdasági elmaradottság sorsszerűségét lenne hivatott alátámasztani.

a természet-társadalom viszonyban megnyilvánuló „abszolút vagy teljes befolyás”, hanem *bármiféle lényeges hatás* feltételezése kimeríti (Judkins et al. 2008, 19). Túlzás nélkül elmondhatjuk tehát: írásaikban olyan új, *dogmatikus földrajzi nihilizmus* jelenik meg, amely szűklátókörűségben vetekszik a hajdani, Huntington-féle determinizmussal.

Diamond a szakfolyóiratokban nem válaszolt a támadásokra, viszont honlapján ez olvasható¹²: „Valahányszor a 'földrajzi determinizmus' szavakat hallom, tudom, hogy a földrajzi megfontolások reflexszerű elutasításáról van szó, amire nem érdemes odafigyelni, mert csupán ürügy az intellektuális restségre és kibúvó a valódi problémák megragadása előtt.”

Hallatszottak persze a geográfusok részéről józanabb hangok is. Turner (2002, 428) teljes joggal tette fel a kérdést: „Miért van, hogy a földrajztudomány újra meg újra lemond önnön köreiből kiérlelt értékes gondolatokról, hogy azután más szakterületek kutatói újból felfedezzék azokat? És miért, hogy e gondolatokat, amelyeket mi primitívnek, sőt tévesnek bélyegzünk, a tudományos világ és a nagyközönség komolyan veszi?” A vita hevességének csillapodásával a tanulságok levonását kísérelte meg Harden (2012) is az Association of American Geographers-höz intézett elnöki beszédében, mely a természet és társadalom közötti kölcsönhatások kutatásának nagy ívű földrajztörténeti áttekintésével indul. Harden is jogosnak tartja ugyan Diamond elméletének szigorú bírálatát, de elismeri: a mű sikere példázza az ember-környezet kölcsönhatások feltárása és jobb megértése iránt megnyilvánuló széleskörű érdeklődést (u.o.740). Megállapítja: „a geográfusok túlságosan is elfordultak attól, hogy fontolóra vegyék, ténylegesen milyen utakon-módokon hatnak a környezeti tényezők az emberekre, a kultúrákra, a társadalmakra” (u. o. 743). Következtetése, amely az egész vita lezárásaként is felfogható: *szakítani kell a régi tabukkal*, és a gyors környezetváltozás társadalmi hatásainak felmérésében, az alkalmazkodás lehetőségének, módjainak és korlátainak kutatásában a földrajznak aktív(abb)an részt kell vállalnia (u. o. 745).

Ember és környezet, természet és társadalom kölcsönhatásainak az 1970-es évek óta egyre fontosabbá váló vizsgálatából persze a geográfia eddig se maradt ki, még ha részvétele jócskán el is maradt attól a mértéktől, amely hagyományai alapján várható lett volna¹³. Újabban viszont ez a kutatási tárgykör az Annals of the AAG, a vezető amerikai szakfolyóirat tartalomelemzése (Zimmerer 2010) szerint a földrajz intellektuális terén belül már egyenrangú a természet- és társadalomföldrajzzal. Ugyanezt mutatja a német geográfusok nagy lélegzetű összefoglaló kötetében (Gebhardt et al. 2007) közölt modell, melyben a társadalom és környezete kapcsolatainak vizsgálata a földrajz három pillérének egyikeként jelenik meg. A kapcsolattudományi téma tehát a másfél évszázad alatt bejárt történeti vargabetűk, a csaknem teljes mellőzés és a szélsőséges felfogások közötti hanyódás után végre ismét ott van a földrajz főáramában. Nagy kérdés viszont, hogy a geográfia a maga egészében visszakerülhet-e még valaha a környezettudomány szélesen hömpölygő sodrába.

IRODALOM

- Agnew, J. – Duncan, J. eds. (2011): The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography. Wiley-Blackwell, Oxford
- Agnew, J. – Livingstone, D. N. (2011): The Sage Handbook of Geographical Knowledge. Sage, London

¹² Diamond válaszát – amely a honlapon „geographic determinism” címszó alatt olvasható – megszívlelhetné minden olyan kritikus, aki valamely bíralt mű vagy állítás érdemi cáfolata helyett annak csupán feltételezett ideológiai háttérét, ilyen vagy olyan „izmusát” veszi célkeresztbe.

¹³ A problémakör megjelenéséről a modern és posztmodern geográfiában Kőszegi M. et al. (2015) ad kitűnő áttekintést.

- Ahlfeld, S. – Hemmer, H. – Lorenz, A. (2005): The Economic Growth Debate - Geography versus Institutions. Is There Anything Really New? Discussion Papers in Development Economics No. 34.
- Behringer, W. (2007): Kulturgeschichte des Klimas. Beck, München. Magyarul: A klíma kultúrtörténete. Corvina, Bp. 2010
- Beluszky P. (1989): Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. Tér és Társadalom 3/1., pp.49-64.
- Blaut, J. M. (1999): Environmentalism and eurocentrism. The Geographical Review **89** (3): 391-407.
- Castree, N. – Rogers, A. – Sherman, D. eds. (2005): Questioning Geography: Fundamental Debates. Blackwell, Oxford
- Castree, N. (2005): Is geography a science? In: Castree, N. – Rogers, A. – Sherman, D. eds. Questioning Geography: Fundamental Debates.I. pp. 57-79. Blackwell, Oxford
- Castree, N. – Gregory, D. (2012): Human Geography, Vol. I.-V. Sage, London
- Cholnoky J. (1910): A földrajzról. Földrajzi Közlemények XXXVIII., pp. 1-11.
- Cholnoky J. (1942): Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények LXX/2., pp. 92-96.
- Czirbusz G. (1911): Az ember geográfiája és tanítása. Stephaneum Nyomda Rt., Bp.
- Czirbusz G. (1912): A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Eggenberger, Bp.
- Diamond, J. (1997): Guns, Germs and Steel. The Fates of Modern Societies. Norton, New York. Magyar kiadás (1999): Háborúk, járványok, technikák. A társadalmak fátumai. Typotex, Budapest
- Enyedi Gy. (1972): A társadalom és földrajzi környezete. – Földrajzi Közlemények 96. 4. pp. 293–301
- Fodor F. 1946: A magyar lét földrajza. – Kézirat. MTA könyvtára, Kézirattár, Ms. 10739/I.–II.
- Gallup, J.L. – Sachs, J.D. – Mellinger, A.D. (1999): Geography and economic development. International Regional Science Review 22: 179-232
- Gábris Gy. – Szabó J. szerk.: (2013): Általános természetföldrajz I.-II. ELTE Eötvös Kiadó, Bp.
- Gebhardt, H. – Glaser, R. – Radtke, U. – Reuber, R. (2007): Geographie. Elsevier, München
- Gregory, D. et al. eds. (2009):. Dictionary of Human Geography, 5th ed. Wiley, Chichester
- Hajdú Z. (2007): A földrajzi nihilizmus, a földrajzi determinizmus és a földrajzi posszibilizmus. In: Pap N. (szerk): A területfejlesztés földrajzi alapjai. 39–56. p. . Lomart Kiadó, Pécs
- Hanson, S. (1999): Isms and schisms: Healing the rift between the nature-society and the space-society traditions in human geography. Annals of the Association of American Geographers 89(1): 133-143.
- Harden, C. P. (2012): Framing and reframing questions of human–environment interactions. Annals of the Association of American Geographers 102.4 (2012): 737-747.
- Harvey, D. (2011): Roepke Lecture in Economic Geography – Crises, Geographic Disruptions and the Uneven Development of Political Responses. Economic Geography 87(1): 1-22
- Hézser A. (1935): A kultúrák földrajzi alapjai. Földrajzi Közlemények LXIII., pp. 317-321.
- Hézser A. (1939): Az emberföldrajz módszere. Földrajzi Közlemények LXVII, pp. 159-176.
- Huntington, E. (1915): Civilization and Climate. Yale Univ. Press, New Haven
- Huntington, E. (1922): Principles of Human Geography. Wiley, New York
- Judkins, G. – Smith, M. – Keys, E. (2008): Determinism within human-environment research and the rediscovery of environmental causation. The Geographical Journal 174/1., pp. 17-29.

- Katona S. (1974): Az ember és környezete. Földrajztudomány-Földrajztanítás 6., Tankönyvkiadó, Bp.
- Kovács Z. (2001). Társadalomföldrajzi kislexikon. Műszaki Könyvkiadó, Bp.
- Kószegi M. – Bottlik Zs. – Telbisz T. – Mari L. (2015): Human-Environment Relationships in Modern and Postmodern Geography. Hungarian Geographical Bulletin 64/2. pp. 87-99.
- Krugman, P. (1998): The Role of Geography in Development. Paper prepared for the Annual World Bank Conference of Development Economics, Washington D.C., April 20-21., 35 p..
- Landes, D. (1998): The Wealth and Poverty of the Nations. Why Some are So Rich and Some So Poor. Norton, New York
- Lewis. M. W. (2011): Environmental Determinism, Ellsworth Huntington, and the Decline of Geography. GeoCurrents. www.geocurrents.info
- Livingstone, D. N. (1992): The Geographical Tradition. Blackwell, Oxford
- Mendöl T. (1932): Táj és ember. Magyar Szemle Társaság, Budapest. .
- Merrett, C. D. (2003): Debating Destiny: Nihilism or Hope in Guns, Germs and Steel?, Antipode 35(4): 801-806.
- Pitman, A. J. (2005): The Role of Physical Geography in Earth System Science. Geoforum 36, pp. 132-148.
- Prinz Gy. (1942): Magyarország földrajza. Renaissance Könyvkiadó, Budapest. 272 p.
- Probáld F (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában (háttérvázlat). In: Nemes Nagy J. (szerk.): Földrajz, regionális tudomány (tudományelméleti tanulmányok), pp. 35-52. Regionális tudományi tanulmányok 2., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Bp.
- Radcliffe, S. A. – Watson, E. – Simmons, I. – Fernández-Armesto, F. – Sluyter, A. (2010): Environmentalist thinking and/in geography. Progress in Human Geography. 34(1): 98-116.
- Ratzel, F. (1887): A Föld és az ember. MTA, Budapest
- Rónai A. (1948): Fejezetek a politikai földrajzból. Püski, Budapest. 167 p
- Sluyter, A. (2003): Neo-environmental determinism, intellectual damage control, and nature/society science. Antipode 35(4): 813-817.
- Sztálin, J. V. (1950): A dialektikus és történelmi materializmusról. A leninizmus kérdései. Szikra, Bp.
- Teleki P. (1917): A földrajzi gondolat története. Kilián Frigyes utóda, Budapest
- Tóth J. (2010): A geográfia alapkérdései. In: Tóth J. (szerk.): Világföldrajz, pp. 54-62. Akad. K., Budapest
- Turner, B.L. (2002): Response to Thrift's 'The Future of Geography'. Geoforum 33: 427-429
- Zimmerer, K. S. (2010): Retrospective on Nature-Society Geographies. Annals of the AAG 100/5, pp. 1076-1094.